

**«XƏRİDƏT ƏL-ƏCAİB VƏ FƏRİDƏT ƏL-QƏRAİB» ABİDƏSİNİN
TƏRCÜMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ****A.V.İBRAHİMOV***M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu*

«Xəridət əl-əcaib və fəridət əl-qəraib» adlı Mahmud Şirvaninin yaratmış olduğu tərcümə abidəsi (1) XVI əsr tərcümə ədəbiyyatımızın ən tutarlı abidələrindən biri kimi, bu dövrdə geniş vüsət tapmış Azərbaycan tərcümə sənətinin əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərini araşdırmaq və öyrənmək üçün böyük imkanlar yaradır. Abidənin əhatə etdiyi mövzular rəngarəng olduğundan və müxtəlif elm sahələrini əhatə etdiyindən Azərbaycan dili özünün bütün zənginliyi ilə orada əks olunmuşdur. Dilimizə, eləcə də ərəb və fars dillərinə dərinədən və kamil şəkildə yiyələnmiş Mahmud Şirvani əsərin ədəbiyyata, tarixə, coğrafiyaya, ilahiyyata, biologiyaya, zoologiyaya, minerologiyaya, tibbə və başqa elm sahələrinə aid olan fəsillərini, Azərbaycan dilinin imkanlarından məharətlə istifadə edərək, böyük ustalıqla tərcümə etmişdir. Əsərin mövzu rəngarəngliyi onun tərcüməsi ilə qarşılıqlı təhlili üçün olduqca zəngin materiallar verir.

XV–XVI yüzilliklərdə yaradılmış rəngarəng, zəngin tərcümə nümunələri biri-birindən tərcümə xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. H.Araslının yazdığı kimi, göstərilən yüzilliklərdə Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatının əsas iki istiqaməti olmuşdur: «Bu dövrdəki tərcümə iki əsas xətlə inkişaf etmişdir: birincisi, ərəb-fars tərkibləri ilə dolu olan saray əyanlarının dilinə, səliqəsinə uyğun, yüksək ədəbi dildə, ikincisi isə sadə xalq, danışq dilinə yaxın bir dildə edilən tərcümələr» (4, I, 322).

Əgər XVI əsr tərcümə nümunələrindən olan «Şühədənəmə»nin dilinin daha çox sadə, xalq dilinə daha yaxın olduğu müşahidə olunursa (56, 20, 26), tədqiq edilən «Xəridət əl-əcaib və fəridət əl-qəraib» abidəsinin isə H.Araslının qeyd etdiyi kimi, saray əyanlarının dilinə, səliqəsinə uyğun, yüksək ədəbi dildə tərcümə edildiyi nəzərə çarpır. Bu da Mahmud Şirvaninin bu tərcümə abidəsini böyük əmir Osman şah bin İskəndər paşaya həsr etməsindən irəli gəlir (1). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, abidənin dilində kifayət qədər ərəb-fars tərkibləri və sözləri olmasına baxmayaraq, tərcümənin dili olduqca anlaşıqlı və sadədir. Abidənin tərcümə xüsusiyyətlərini araşdırarkən, onun sərbəst–yaradıcı tərcümə növü ilə həyata keçirilmişdir. Tərcüməçi məhz bu üsula söykəndiyindən orijinalın təsirindən çıxmağa müvəffəq olmuş və Azərbaycan dilinin bütün imkanlarından sərbəst şəkildə istifadə edə bilmişdir. Bununla da o, XVI əsrdə mövcud olmuş Azərbaycan ədəbi dilinin ümumi mənzərəsini yarada bilmişdir. Abidənin ləksik tərkibi XVI əsr ədəbi dilimizin öyrənilməsi üçün olduqca zəngin materiallar verir. Mahmud Şirvani tərcümə edərkən oraya etdiyi əlavələrlə yanaşı, orijinalda verilmiş mətnləri tam dəqiqliyi ilə tərcümə etməyə çalışmışdır. Orijinalla tərcüməni

qarşılıqlı surətdə tədqiq edərkən müəllif mətni ilə tərcüməçinin əlavəsi özünü aydın şəkildə büruzə verir. Tərcümənin dilinin sadəliyini, aydınlığını və anlaşılıqlığını müşahidə etmək üçün aşağıdakı misallara müraciət edək:

و في اسفله باب كبير فيه بيت متسع يتوصل منه الى جوف هذا الجبل فيه مدرج يصعد منه الى اعلى
(5) الجبل حيث المدينة و بوسط هذه المدينة عين نابعة يشربون منها و يفيض باقى مائها فيصب في حفير على
سور المدينة لا يعلم اين يذهب... (71-72)

Tərcüməsi:

(«Ol tağın əsfəlində bir böyük qapu var. Onun çörəsində bir vasi əv var və ol əvdən tağın altından içərisinə yol var. Və anda taşdan kəsilmiş nərdiban var. Ol tağ başında olan şəhərin orta yerində bir akar çeşmə var, ondan içərlər. Baqqı suylə yayqunurlar. Yenə ol çeşmənin suyu ol şəhərin divarı dibində varıb, bir quyuya girür. Kimsə bilməz qanda gidir») (1, 80a).

Başqa bir misal:

نهر الكر. هو نهر مبارك و كثيرا ما ينجو غريقه قال بعض الفقهاء نجوان و جدنا غريقا في الكر يجرى
قالوا (5, 111) به الماء فيادر القوم اليه فادركوه على أحر رمق فلما رجعت اليه روحه قال في اي موضع انا
في نجوان. قال انى وقعت في الموضع الفلانى...

Tərcüməsi:

(«Nəhr əl-Kür. Mübarək ırmaqdır. Qərq olmuşlardan çox adam nicat bulmuşdur. Naxçıvan füyqahasından bəzi ayıtdı: - Bu Kür ırmağında bir düşmüş adamı bulduq. Su bunu gətürürdü. Xəlayiq səgürdü çikardılar. Andan həman bir ramq qalmışdı. Bir az yatdıqda cana gəldi. Buna sordular ki, qanqı gün, nə yerdə suya düşdün. Ayıtdı: - Filan yerdə.») (1, 130b).

Yuxarıda verilən misallar əyani şəkildə göstərir ki, Mahmud Şirvani abidənin tərcüməsində Azərbaycan dilinin imkanlarından məharətlə istifadə edərək, onu mümkün dərəcədə hamının başa düşə biləcəyi ədəbi dildə tərcümə etməyə çalışmışdır. Göstərilən misalların birincisinin tərcüməsində ancaq üç ərəb sözü («Vasi» - geniş; «əsfəl» - aşağı; «baqqı» - qalan), ikinci misalda isə iki ərəb sözü («nəhr» - ırmaq, çay; «ramq» - həyat qığılcımı) ola bilsin ki, müasir oxucuya məlum olmasın. Tərcümənin XVI əsr dili olduğunu nəzərə alsaq, onda işlədilən müxtəlif ərəb sözlərini təbii qəbul etmək lazımdır. Həmin misallarda olan digər ərəb və fars sözləri («qərq», «nicat», «şəhər», «çeşmə» və s.) dilimizdə indi də işlənir. Elə bu iki misaldan görünür ki, tərcümə abidəsinin dili olduqca aydın və anlaşılıqdır.

Tərcümə abidəsi üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, Mahmud Şirvani mümkün qədər hərfi tərcümədən uzaq olmağa və öz işinə yaradıcı münasibət bəsləməyə çalışmışdır. Elə yuxarıda göstərilmiş misallar da bunu işıqlandırır. Orijinaldan verilmiş ikinci misalın əslilə tərcüməsinə nəzər salaq. Orijinalda deyilir ki, «Su onu gətirirdi. Xalq onun yanına tələsdi və onun axırncı nəfəsi olduğunu dərk etdilər. Ruhu ona qayıtdıqda dedi: Mən haradayam? Dedilər: Naxçıvanda. Dedi: Mən filan yerdə suya düşdüm».

Göstərilən misalın bir hissəsinin bizim tərəfimizdən edilən bu tərcüməsi ilə Mahmud Şirvaninin tərcüməsini müqayisə etdikdə görürük ki, Mahmud Şirvani peşəkar tərcüməçi və ədib kimi öz işinə yaradıcı şəkildə yanaşaraq, orada məntiqi fikir ardıcılığına xüsusi diqqət yetirmiş və orijinalı olduğu kimi hərfi tərcümə etməkdən uzaq olmuşdur. O, məntiqi ar-

dıcılığt təmin etmək  c n tərcüməyə «X layiq s g rd b  ıkarıdılar», «Bir az yatdıqda cana gəldi», «Buna sordular ki, qanqı gün, n  yerdə suya d şd n» (1, 130b) kimi c ml lerini tərcüməyə əlavə etmişdir.

Mahmud Őirvaninin tərcüməsində obrazlı ifadələr, t şbeh l r, bənzətmələr və s. xüsusi yer tutur. Misal olaraq bir neçə n m n y  müraciət edək: «Ondan sonra c disil r tasam q bil sində taqi qalanlara qılinc qoyub qırdılar» (1, 69a). «Böyük tağarcuğa bənzər qılaf i ind n n d ricil   ıkııb ol ağacın budaqları üzərindən sa larından asulub» (1, 95a).

Başqa bir misal: Sözüm haqdır bəni alma yalana... (1, 183b).

Başqa bir misal:

M sabihl  ol yerlər tolubdur,
N cumil  dey ydin zeyn olubdur.

Sanasın hər biri b dr ay  bənzər,
Ya cənnət içrə ki, h r y  bənzər (1, 76a).

Daha bir misal: «D v d n enib bağladım v  qılincımı yalın eyləyib ol Ő h r i in  girdim» (1, 62b).

Yuxarıda göstərilən n m n l rin birincisində «qılinc ilə» əvəzinə «qılinc qoyub»,  c nc d  isə «yalançı hesab etmə» əvəzinə «alma yalana» kimi ifadələri tərcüməçinin abid d  işletdiyi obrazlı ifadələrdən cəmi iki n m n dir. İkinci və dördüncü n m n l rd  isə bir neçə təşbeh v  bənzətmələr verilmişdir.

Dördüncü misalda isə Mahmud Őirvani Ő h rd  yanan çoxsaylı lampaları göy  z n  bəzəyən ulduzlara, Ő h rin qadınlarcının hər birini isə b dr nmiş aya, cənnət huril rin  bənzədir.

Sonuncu misalda isə «qılincımı sıyırıb» ifadəsi əvəzinə «qılincımı yalın eyləyib» kimi obrazlı ifadədən istifadə etmişdir ki, bu da ilk növ-b d  tərcüməçinin dilimizin bütün incəliklərinə varid olan bir ziyalı olduğunu göstərməklə bərabər, eyni zamanda dilimizin zəngin və rəngarəng imkanlara yiyələndiyini aşkarlayır.

Əsərin «C zir t  l-b n t» («Qızlar adası») bölməsində bu adada bitən qeyri-adi bir ağac və onun qəribə formada olan meyvəsindən bəhs olunur. Həmin bölməni tərcümə edərkən göstərilən ağacın meyvəsini dağarcığa, sa aq-sa aq olan saplaqlarcını isə insan saçlarına b nz tmışdir (1, 94b-95a).

Bu obrazlı ifadələr, təşbeh v  b nz tm l rd n görünür ki, tərcüməçi Azərbaycan ədəbi dilinin imkanlarından bacarıqla faydalanmış, zəngin xalq danışıq dilinə müraciət etmişdir. Tərcümənin nəsr v  nəzm hissələrindən verilmiş, yuxarıda göstərilən misalların hamısında tərcüməçinin dilinin sadəliyi, aydınlığı, anlaşıqlığı v  zənginliyi göz qabağındadır.

«Xəridət  l-əcaib v  fəridət  l-qəraib» tərcümə abidəsi  z ləksik tərkibinin qədimliyi v  arxaizmlərin zənginliyi ilə fərqlənir. Abidənin lüğət tərkibində olan bir sıra sözlər və ifadələr zaman keçdikcə ədəbi dildən çıxmış, onun yerini v  verdiyi m nalarcı başqaları əvəz etmişdir. Lakin tərcümənin lüğət tərkibinin böyük əksəriyyəti indi də ədəbi dilimizdə işlənməkdədir. « vv lki dövrlər  c n aktiv lüğət vahidi hesab» (6, 24; 7, 15-18; 8, 283-284) edilən bu arxaizmlərin bəziləri indiyədək Azərbaycan dilinin müxtəlif Őiv l rində işlənməkdədir. Həmin d vr n başqa tərcümə abidələrindən, xüsusən poetik t rc m l rd n fərqli olaraq (9, 41; 10, 240; 8, 282) t rk mənşəli sözlərin hökmran k sildiysi bu abi-

dədə olan arxaizmlərin bir qismi başqa klassik əsərlərdə təsadüf edilərsə də, bəzilərinə nadir hallarda rast gəlmək olar. Aşağıda həmin arxaizmlərdən bəzilərinə nəzər salaq:

Qakıyub (1, 69a) – acıqlanıb, qəzəblənib, hirslənib; urdu (1, 69a) – vurdu; yürüdü (1, 69b) – getdilər; tışrasında (1, 73b) – eşiyində, bayırında; ayruq (1, 30a) – ayırı; sunur (1, 76b) – uzadır, soxur; ərənlərindən (1, 77a) – kişilərindən, igidlərindən; ismarladı (1, 39b) – tapşırıldı, xəbər göndərdi; ulaşur (1, 126a) – çatır, qovuşur; qanqısı (1, 174a) – hansı; uğramışlar (1, 21a) – düçar olmuşlar; kağıd (1, 47b) – kağız; çağırışdıq (1, 127a) – çağırışdıq; irişmişdi (1, 114a) – çatmışdı; qandadır (1, 107a) – hardadır; ırmaq (1, 125b) – çay; ilədüb (1, 79a) – aparıb, çatdırıb; sayis (1, 37b) – mehtər; issi (1, 154b) – isti, əhəmiyyəti, xeyri; uyqu (1, 103b) – yuxu; ökünə (1, 139b) – canına; pınar (1, 44b) – bulaq.

Yuxarıda göstərilən arxaizmlərlə yanaşı, tərcümədə dilimizin və ədəbiyyatımızın ən qədim abidələrində, o cümlədən «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda, eləcə də klassiklərimizin əsərlərində işlədilmiş çoxsaylı söz və ifadələrə də təsadüf olunur. Məsələn:

Yağma eyelədilər (1, 69a) – qarət etdilər, dağıtdılar;

İkündü vaqtı (1, 130a) – günortadan sonra, axşam düşməzdən qabaq;

Bilgil kim (1, 84b) – bil ki;

Agah olğil (1, 280a) – agah ol.

Bu misallarda verilmiş «bilgil», «agah olğıl» və aşağıdakı beytdə qafiyələnən «eşitgil» və «iş etgil» misalları klassik dilimizdə işlənmiş felin əmr şəklinin morfoloji əlamətidir:

Bunu deyən nə xoş demiş eşitgil,

Çün eşitdin, ona görə iş etgil (1, 170b).

Sinonimlərin çoxluğu və rəngarəngliyi dilin zənginliyini göstərən mühüm amillərdən olduğu məlum həqiqətdir. Bu sinonimlərdən yerində, düzgün istifadə etmək «istedadın və yazıçının qüvvəsinin, onun dünyagörüşünün genişliyinin, həyatı dərk etməsinin, xüsusi canlı xalq dilini necə bilməsinin göstəricilərindəndir» (11, 90). Tərcümənin dilində rəngarənglik yaratmaq məqsədilə Mahmud Şirvani bir cümlədə, ayrı-ayrı parçalarda və beytlərdə eyni sözlərin təkrar işlədilməsindən və dildə yeknəsəqlikdən qaçmaq məqsədilə sinonimlərdən böyük ustalıqla istifadə etmişdir. O, türk mənşəli sözlərlə yanaşı, ərəb və fars sözlərindən də sinonimlər kimi məharətlə faydalanmışdır. Misal olaraq, tərcümə abidəsində işlədilmiş aşağıdakı sinonimlərə nəzər yetirək:

Sürətlə – bərk (1, 126b), tez (1, 127a); qız – bint (1, 122b); dəniz – dərya (1, 121a), dəniz (1, 119b), bəhr (1, 121a); çay – ırmaq (1, 128a), su (1, 127a), nəhr (1, 127a); qadınlar – xatunlar (1, 95b), övrətlər (1, 20b), nisə (1, 95b); qarğa – qarğa (1, 119b), zağ (1, 120a), ğurab (1, 120a).

Tərcümə abidəsindən sinonimlərə aid bu qəbildən çox nümunələr göstərmək olar. Bir sıra hallarda bu sinonimlər mətnin ayrı-ayrı yerlərində işlədilmişsə, başqa hallarda eyni bir cümlədə işlədilmişdir. Nümunə olaraq aşağıdakı misala müraciət edək:

«Bu ırmaq bir yerdən çıxar ki, ol məkana «Fəcc əl-‘arus» deyirlər» (1, 125b).

Bu tabeli mürəkkəb cümlədə tərcüməçi «ərazi» mənasını ifadə etmək üçün sinonim kimi «yer» və «məkan» sözlərindən faydalanmışdır.

Aşağıdakı cümlədə isə tərcüməçi eyni bir mənanı ifadə etmək üçün üç sinonim sözlərdən istifadə etmişdir:

«Ol şəhərin uluları və əkabirləri və dövlətliləri məni' etdilər» (1, 23a).

Bu cümlədə verilmiş «ulular», «əkabirlər» və «dövlətlilər» sözləri ilə eyni bir məna, yəni «varlılar» məfhumu ifadə olunmuşdur. Belə sinonimlərə dair tərcümə abidəsindən kifayət qədər misallar göstərmək olar.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Mahmud Şirvani tanınmış alim və şair olmaqla yanaşı, həm də mahir və peşəkar tərcüməçi olmuşdur. Tərcüməçinin bu peşəkarlığı özünü orijinal ilə tərcümə abidəsinin sintaksis xüsusiyyətlərinin qarşılıqlı şəkildə araşdırılmasında da göstərir. Demək olar ki, orta əsrlərdə ərəb və fars dillərindən dilimizə edilmiş tərcümələrdə, adətən fars və ərəb dillərinin sintaksislərinin müəyyən, bəzən isə güclü təsiri hiss olunur. Lakin «Xəridət əl-əcaib və fəridət əl-qəraib» tərcümə abidəsində ərəb dilinin sintaksisinin təsiri o qədər də güclü hiss edilmir.

Mahmud Şirvani «Xəridət əl-əcaib və fəridət əl-qəraib» əsərini dilimizə tərcümə edərkən, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ona kifayət qədər yaradıcı münasibət bəsləmişdir. O, öz tərcüməsində orijinalın sintaktik xüsusiyyətlərinin təsirinə düşməməyə, dilimizin qrammatik qayda-qanunlarını qoruyub saxlamağa çalışmışdır. Tərcümə abidəsində olan sadə və mürəkkəb cümlələrin quruluşu, cümlələrdəki sözlərin sırası əsasən dilimizin qrammatik qanunlarına söykənir. Deyilənlərə nümunə olaraq bir neçə misala müraciət edək:

وفيه احجار لماعة اذا اطلعت الشمس عليها تكاد أن تجطف الابصار.

و في اسفله عيون عذبة كان مباحها قد مزجت بالعسل (5, 47)

(«Anda bərraq taşlar olur. Qaçan günəş ol taşlara tokunsa adamın gözü qamaşur, bakamaz.

Onun aşağısında tatlı savuq sular vardır, güya şəkər şərbətdir») (1, 51a).

Göründüyü kimi, bu sadə cümlələr tərcümədə dilimizin qrammatik qaydalarına uyğun şəkildə tərcümə edilmişdir. Cümlələrdə istər sözlərin sırası, istərsə də felin, müasir dilimizdə olduğu kimi, cümlənin sonunda verilməsi dilimizin qayda-qanunlarına söykənmişdir. Mahmud Şirvani orijinaldakı «az qala gözləri kor etsin» və «elə bil bal ilə qarışdırılmışdır» parçalarını dilimizə «adamın gözü qamaşur, bakamaz» və «güya şəkər şərbətdir» kimi tərcümə edərək, ədəbi və xalq dilimizdə işlənən uğurlu ifadələrlə vermişdir. İkinci cümlədəki "عيون عذبة" («içməli bulaqlar») ifadəsini isə «tatlı savuq sular» kimi tərcümə etmişdir.

Yalnız sadə cümlələrdə deyil, mürəkkəb cümlələrdə də tərcüməçi dilimizin qrammatik qaydalarına əməl etməyə çalışmışdır. Nümunə olaraq, orijinalın «Talitala» şəhərinə (5, 22) və «əl-Yəməmə» ölkəsinə (5, 62) həsr edilmiş bölmələrinin tərcüməsindən olan iki mürəkkəb cümləyə nəzər salaq:

«Əyani-məmləkət yenə padşaha yalvarıb, malik olduqları nəfayis əmvaldan mübaligə nəsnə verdilər» (1, 23a).

«Böylə etdiklərinə qakuyub və ləşkər çəkib, Yəməmə üzərinə səgirdim saldı» (1, 69a).

Fəli bağlamalarla verilmiş bu mürəkkəb cümlələr dilimizin qrammatik qaydaları ilə, demək olar ki, tam surətdə səsləşir. Birinci cümlədə isə mübtəda kimi verilmiş «əyani-məmləkət» izafət tərkibli uzlaşmayan təyini söz birləşməsi ərəb dilində olduğu kimi, tərcümədə də eyni şəkildə saxlanmışdır. Belə tərkiblər istər araşdırılan tərcümə abidəsində, istərsə də başqa orta əsr yazılı abidələrimizdə kifayət qədər təsadüf olunur.

İndi isə tabeli mürəkkəb cümlələrin tərcüməsinə aid daha bir misal

la müraciət edək:

ان امرأة كاهنة رأت في منامها ان سحابة عثيت ارضهم (5, 55)

(«Bir falçı övrət düşündə gördü ki, bir bulut bunların yerlərini bürüyüb») (1, 60a).

Göründüyü kimi, tərcüməçi tamamlıq budaq cümləsini olduğu kimi dilimizin qrammatik qaydalarına uyğun şəkildə tərcümə etmişdir. Burada yeganə fərq ondan ibarətdir ki, ərəb dilindəki «onların yerlərini» ifadəsi dilimizə «bunların yerlərini» kimi tərcümə edilmişdir.

Mahmud Şirvani peşəkar tərcüməçi və ədib kimi tərcümədə dilimizin qrammatik qaydalarına riayət etməyə böyük səy göstərsə də o, orijinalın dilinin, xüsusən sintaksisindən xilas ola bilməmişdir. O, orijinalın dəqiq tərcüməsinə meyl göstərərək, ayrı-ayrı söz və ifadələri orijinalda olduğu kimi, tərcümə etməyə çalışmış və bunun nəticəsində də tərcüməyə Azərbaycan dilinə xas olmayan ərəb sintaksisini və ərəb ifadələrini gətirmişdir. Ərəb dilinin sintaktik quruluşunu qoruyub saxlayan hərfi tərcümə özünü daha çox tabeli mürəkkəb cümlələrin tərcüməsində göstərir. Məsələn:

يقال له الزاب المجنون لشدة جريه (5, 110)

(«Bu suya Zab məcnun diyirlər, gəyət tiz akduğundan ötürü») (1, 127a).

Daha bir misal:

و ربما لا تندفع في بعض الاوقات إلا بالسلاح (5, 60)

(«Çox olur ki, onları dəf' edəməzlər illə alət hərbiyyəylə və yay və okilə və sapantaşılə») (1, 66b).

Əyani şəkildə göründüyü kimi, tərcüməçi göstərilən nümunələri ərəb dilinin sintaksisinə uyğun şəkildə tərcümə etmiş, hətta ərəb dilində işlədilmiş və yaşın təyini söz birləşməsinə («Zab məcnun») və «illə» istisna ədatını da tərcümədə, orijinalda olduğu kimi vermişdir. Bununla da o, tərcüməni ərəb dilinin cümlə quruluşuna uyğun şəkildə həyata keçirmişdir.

Bir sıra hallarda isə tərcüməçi tabeli mürəkkəb cümlələri sadə cümlələrlə tərcümə etmişdir. Məsələn:

و بجال ارض عمان فرود كثيرة تضر باهلها ضراً كثيراً (5, 60)

(«Cibəl Ammanda meymunlar çox olur, anda olan xalqa xeyli ziyan edirlər») (1, 66b).

Verilən bu nümunə bağlayıcısız təyini budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Baş cümlədən sonra gələn budaq cümlə onun qeyri-müəyyənlikdə olan üzvünü təyin edir. Tərcüməçi isə baş və budaq cümlələri biri-birindən ayıraraq, dilimizdə iki müstəqil sadə cümlələrlə vermişdir.

Mahmud Şirvani öz tərcüməsində, demək olar ki, kəmiyyətə görə uzlaşmalara həmişə riayət etsə də, bəzi hallarda bu qanunauyğunluqlar pozulur. Biz bunu yuxarıda göstərilən misalda da müşahidə edirik. Belə ki, insan adlarını bildirən isim kimi, göstərilən misalda «meymunlar... ziyan edirlər» şəklində verərək, mübtəda ilə feli xəbəri kəmiyyətə görə uzlaşdırmışdır. Əslində isə «meymunlar... ziyan edir» kimi tərcümə olunmalı idi.

Deyilənlərə nümunə olaraq daha bir misala müraciət edək:

«Hər bəgin təhtə yədində bir nəfər qəhrəmanı var idi» (1, 63a).

Bu cümlədə isə yuxarıdakı misalın əksi olaraq, «qəhrəman» sözü insanı bildirdiyinə görə «min nəfər qəhrəmanı» yox, «min nəfər qəhrəmanları» kimi olmalıdır. Burada «təhtə yədində» («əlinin altında») ifa-

dəsi tərcümə edilmədən, ərəb dilində olduğu kimi verilmişdir. Beləliklə də, yuxarıda verilən cümlə aşağıdakı kimi verməli idi:

«Hər bəgin əlinin altında bir nəfər qəhrəmanları var idi».

Bundan başqa, orijinalda cəm şəklində verilmiş isimlər tərcümədə Mahmud Şirvani tərəfindən ismin tək forması kimi göstərilmiş və həmin isimləri tərcümədə cəm halına salarkən onların sonuna - lar, - lər cəm şəkilçiləri əlavə edilmişdir. Bununla da isim ikiqat cəmlənməyə məruz qalmışdır. Məsələn:

«Pəs ol şəhərin uluları, əkabirləri və dövlətlüləri məni' etdilər» (1, 23a).

Bu cümlədəki «əkabirləri» sözü ərəb dilində sifətin müqayisə dərəcəsinə bildiren «əkəbəri» sözünün cəmi olan «əkəbiru» sözünə Azərbaycan dilində bir daha cəm şəkilçisi (-lər) əlavə edilərək, ikiqat cəmlənmişdir. Deməli, ərəb dilində sınıq cəm forması ilə cəmlənmiş «əkəbiru» sözü dilimizdə tək kimi verilmişdir. Buna tərcümə abidəsinin başqa yerlərində də təsadüf olunur» (1, 67b).

Bir sıra hallarda isə ərəb dilində verilmiş cəm formaları tərcümə abidəsində müəyyən dərəcədə başqa mənalarda verilmişdir. Məsələn:

«Oman bəhrində qiymətli lu'lu' kibər çıxar» (1, 66b).

Bu cümlədəki «kibər» sözü «kəbir» feli sifətinin cəm forması olub, böyük, nəhəng, hündür və s. mənalarını verir. Göstərilən cümlədə bu sözün cəm forması «çoxlu» mənasında işlənmişdir.

Məlum olduğu kimi, ərəb dilində uzlaşan təyini söz birləşməsində əvvəl təyinlənən, sonra isə təyin edən gəlirsə, Azərbaycan dilində onun əksinə olaraq, əvvəlcə təyin edən, sonra isə təyin olunan gəlir. Mahmud Şirvani də öz tərcüməsində Azərbaycan dilinin bu qrammatik qaydalarına əməl etmişdir. Məsələn:

«Ol məhəllədən keçərkən çirkin sifətli bir şəxsi gördi» (1, 141a).

«Ol qəsr kəbir altında dəhliz kibi bir soqağı vardır və onun ikiqat hasarı var» (1, 73a).

Birinci misaldakı «çirkin sifətli» və ikinci misaldakı «ikiqat hasarı» söz birləşmələri Azərbaycan dilinin qaydalarına əsaslanırsa, ikinci misaldakı «qəsr kəbir» («böyük qəsr») birləşməsi tərcümə edilmədən orijinalda olduğu kimi verildiyindən ərəb dilinin qrammatik qaydalarına əsaslanır. Tərcümədə, orijinalda olduğu kimi verilmiş bu qəbildən olan söz birləşmələri az deyildir.

Ərəb dilinə xas olan uzlaşmayan təyini söz birləşməsi və yaxud izafət birləşməsi də tərcümədə az deyildir. Bu qəbildən olan tərkiblər ərəb dilində olduğu kimi, bəzi hallarda isə cüzi dəyişikliklərlə verilmişdir. Məsələn:

«Vadi əl-Qura diyirlər iki tağın arasında bir qaladır» (1, 58b).

«Cəbəlü Omanda meymunlar çox olur» (1, 66b).

«İmdi onun cəzirələrindən biri cəzirei-Kəllədir» (1, 100b).

Göstərilən birinci və ikinci misallarda izafət birləşmələri («Vadi əl-Qura», «Cəbəlü Oman») ərəb dilində olduğu kimi verilmişsə, üçüncü misaldakı «cəzirei-Kəllə» müəyyən dərəcədə dilimizə uyğunlaşdırılmışdır.

İbn əl-Vərdinin tədqiq olunan əsərinin orijinalı ilə tərcüməsi arasında diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərindən biri də «ki» bağlayıcısıdır. Bu bağlayıcı bir çox hallarda orijinalda olmadığı hallarda tərcümədə verilir, yaxud əksinə, orijinalda olduğu halda tərcümədə öz əksini tapmamışdır. Məsələn:

و لكن نذكر منها ما في ذكره فائدة و اعتبار من البلاد المشهورة (5, 15)

(«Və Leykin biz anı bəyan edəlim kim, mə'ruf və məşhur olan şəhərlərdən ki, zikrində faydası, bəyanında etibarlı ola») (1, 15b).

Orijinaldan verilmiş bu nümunədə bir dəfə «ki» bağlayıcısı işlədilmədiyi halda, Mahmud Şirvaninin tərcüməsində iki dəfə «ki» bağlayıcısı işlədilmişdir.

Daha bir misala müraciət edək:

حتى قيل انه كان يعرف اربعين لغة (5, 74)

(«Həttə ayıddılar qırk dil bilürdi») (1, 82b).

Bu nümunədə isə orijinalda «ki» bağlayıcısı olduğu halda tərcümədə verilməmişdir.

Tərcümə abidəsinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, bütün fəsillərin və bölmələrin adları tərcümə abidəsində dilimizə tərcümə edilməyərək, orijinalda olduğu kimi, ərəb dilində verilmişdir. Məsələn:

فصل في وصف الارض و تقسيمها (1, 12a)

(«Yer kürəsinin vəsfi və bölgüsü haqqında fəsil»);

فصل في ذكر البلدان و الاقطار (1, 15b)

(«Ölkə və diyarların adlandırılması haqqında fəsil»);

فصل في عجائب العيون و الابرار (1, 136a)

(«Bulaq və quyuların möcüzələri haqqında fəsil»);

فصل في النباتات و الفواكه و خواصها (1, 166b)

(«Bitkilər, meyvələr və onların xüsusiyyətləri haqqında fəsil»);

فصل في خواص الحيوانات (1, 198b)

(«Heyvanların xüsusiyyətləri haqqında fəsil»).

Bununla bərabər, ayrı-ayrı kiçik başlıq və bölmələrin adları da ərəb dilində verilmişdir. Məsələn:

(1, 126a) نهر خزلج («Xəzləc çayı»);

(1, 136a) عين أذربيجان («Azərbaycan bulağı»);

(1, 154b) جبل سبلان («Səbalan–Savalan dağı»);

(1, 33a) ارض الشام («Şam torpağı») və s.

Mahmud Şirvani göstərilən fəsilləri, bölmələri və kiçik başlıqları orijinalda olduğu kimi ərəb dilində verməsinə baxmayaraq, mətn daxilində onların tərcümələrini və şərhlərini vermişdir. Nümunə olaraq, aşağıdakı misallara müraciət edək:

فصل في بحر قلزم و جزائره و ما به و بها من العجائب، يعني قلزم دكزنده و جزايرنده واقع اولان عجابين بيان ايدر (1, 112b)

Başqa bir misal:

نهر خزلج – بو ايرمق ترك ولايتنده در (1, 126a)

Daha bir misal:

الفجل – ترب (1, 190b)

Tərcümə abidəsində diqqəti cəlb edən amillərdən biri də orada işlədilmiş ərəb dilinə məxsus leksik vahidlərdir. Həmin leksik vahidlərin bir qismi ancaq orijinalda olduğu kimi ərəb dilində verilmişsə, digər qismi həm ərəb, həm də Azərbaycan dillərində işlədilmişdir. Nümunə olaraq bir neçə misallara müraciət edək. Abidənin mətnində tez-tez işlədilən «arasında» sözünə nəzər salaq. Bu leksik vahid tərcümə abidəsində həm ərəb, həm də Azərbaycan dillərində işlədilmişdir. Məsələn:

«Bu ikisinin mə beyni dəryadır» (1, 59a).

«Bunların arası dəryadır» (1, 53a).

Bu misallarda işlədilmiş «mə beyni» və «arasında» söz və ifadələrinin mənası eyni olmasına baxmayaraq tərcüməçi həmin mənanı ifadə etmək üçün hər iki dildən faydalanmışdır.

Bu qəbildən olan söz və ifadələrlə tərcümə abidəsindən kifayət qədər misallar göstərmək olar. Məsələn:

- «Qız» (1, 122b) – «bintun» (1, 122b);
- «qarğa» (1, 119b) – «əl-ğurab» (1, 120a) – əz-zağ (1, 120a);
- «dəniz» (1, 119b) – «dərya» (1, 121a) – bəhr (1, 121a);
- «quyu» (1, 139b) – «bi'r» (1, 143b);
- «mə varasında» (1, 8a) – «ardında» (1, 8b);
- «yer» (1, 12a) – «ard» (1, 12a) və s.

Göstərilən misallardan aydın olur ki, tərcüməçi eyni bir səhifədə eyni bir sözün həm ərəb, həm də Azərbaycan variantından faydalanmışdır.

Tərcümə abidəsində «mə varasində» («arxasında») – (1, 87b), «mə fi-s-səməvat» («səmalarda») – (1, 15a), «mə fi-l-ard» («yer kürəsində», «ərazisində», «torpağında») – (1, 15a), «beynə-n-naum və-l-yaqzə» («yuxudan aylar-ayılmaz») – (1, 141b), «əcməl ən-nis» («qadınların ən gözəli») – (1, 95b), «tulən və ardən» («eninə və uzununa») – (1, 104b), «əxiru-l-əmri» («nəhayət») – (1, 270a), «fi-l-hal» («o an», «o saat») – (1, 154b), «kəmə kənə» («olduğu kimi») – (1, 52a) və başqa bu kimi ifadələr az deyildir.

Tərcümə abidəsində işlədilmiş ərəb söz və ifadələri əsərin kübar təbəqənin sifarişilə tərcümə edildiyindən, orta əsrlərdə dilimizdə ərəb dilinə xas olan tərkiblərin və ləksik vahidlərin daha çox istifadə edilməsindən, eləcə də orijinalın dilinin təsirindən irəli gəlmişdir.

Tərcümə abidəsində ərəb söz və ifadələrinin işlədilməsi yuxarıda deyilənlərlə bərabər, eyni zamanda orta yüzilliklərdə Azərbaycan ədəbi dilində ərəb tərkiblərinin daha çox işlədilməsindən və orijinalın dilinin təsirindən irəli gəlmişdir.

Bununla da, yuxarıda deyilənlər göstərir ki, «Xəridət əl-əcaib və fəridət ə-qəraib» tərcümə əsəri orta yüzilliklərdə xalqımızın işıqlı zəka-larının Şərq dillərindən dilimizə çevirdikləri ən dəyərli və əhatə etdiyi müxtəlif elm sahələrinə görə ən zəngin və tayı-bərabəri olmayan mədəniyyət abidələrimizdəndir. Bu abidə dilimizin tarixi inkişaf mərhələlərində əhəmiyyətli rol oynayaraq, istər Azərbaycan ədəbi dilinin, o cümlədən nəsr, poeziya və elm dilinin inkişafı, istərsə də tarixi-coğrafiyanın öyrənilməsi baxımından çox dəyərli mənbədir.

QEYDLƏR

1. سراج الدين ابو حفص عمر بن مظفر بن الوردی. خريدة العجائب و فريدة الغرائب. (Azərbaycan dilinə tərcüməsi) FS-386, AMEA. Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1960, 589s.
3. Нагиев М.З. Азербайджанский переводный памятник XVI века «Шухаданама». Канд. дисс. Баку: 1978, 191с.
4. Nağısoylu M. XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi «Şühədənamə». Bakı: «Nurlan», 2003, 191 s.
5. سراج الدين ابو حفص عمر بن مظفر بن الوردی. خريدة العجائب و فريدة الغرائب مصر، ١٣٢٤هـ، ص. ٢٢٢.
6. Qəhrəmanov C. Əsrarnamə. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1964, 201 s.

7. Qəhrəmanov C. Nəsimi "Divan"ının leksikası. Bakı: «Elm», 1970, 566 s.
8. Nağıyev M.Z. XV-XVI əsrlər Azərbaycan tərcümə abidələri. Dokt. diss. Bakı: 1994, 447 s.
9. Rəhimov M. Azərbaycan dilinin XVI əsr yazılı abidələrində işlənmiş bir sıra sözlər haqqında.- Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, ictimai elmlər seriyası, №8, Bakı: 1962, s.41-48.
10. Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XIV в. Москва: «Наука», 1989, 479 с.
11. Шарипов Дж. Из истории перевода в Узбекистане. Автореферат дисс. д. н., Ташкент: 1968, 52 с.

**ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ЛИТЕРАТУРНОГО ПАМЯТНИКА
«ХАРИДАТ АЛ-АДЖАИБ ВЕ ФАРИДАТ АЛ-ГАРАИБ»**

А.В.ИБРАГИМОВ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются язык и особенности перевода произведения ученого, литератора и поэта XV века Ибн ал-Варди «Харидат ал-аджаиб ве фаридат ал-гараиб», который был сделан в XVI веке Махмудом Ширвани. Здесь отмечается, что Махмуд Ширвани по мере возможности постарался отдалиться от буквального перевода и подойти к своей работе с творческой стороны. Несмотря на достаточно большое содержание в языке перевода арабо-фарсидских слов и оборотов, он достаточно прост и доступен. Язык и особенности перевода подробно комментируются выдержками из данного литературного памятника.

**TRANSLATION PECULARITIES OF MONUMENT OF
"KHARIDAT AL-AJAIB AND FARIDAT AL-GARAIB"**

A.V.IBRAGIMOV

SUMMARY

This article covers the investigations conducted by Mahmud Shirvani in the XVI century regarding the translation peculiarities and language of monument of "Kharidat al-ajaib and faridat al-garaib" translated into our native language by Ibn al-Vardi, Arabian scientist, literary man and poet. It is noted that, Mahmud Shirvani endeavored to deviate from literal translation as far as possible and assumed creative attitude towards his work. The language of translation is quite intelligible and simple although there are sufficient Arabian-Persian contents and words in the language of translation. The translation peculiarities and language of translation are explained in detail with the examples from the monument.